

ТОВЛАМАЧИЛИК ЖИНОЯТИНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Қодиров Мансур Холёрович

ИИВ ҳузуридаги Жазони ижро этиш департаменти
бошлигининг биринчи ўринбосари

Товламачилик жиноятининг тезкор-қидирув тавсифи жиноий-ҳуқуқий тавсиф, криминологик тавсиф, виктимологик тавсиф, профилактик тавсиф, криминалистик тавсиф, жиноят-протсессуал тавсиф, психологик тавсиф ва бошқа тавсиф каби **саккизта элементни** ўз ичига олади.

ИИО тезкор бўлинмалари тезкор ходимларининг ушбу тавсифларни яхши билиши товламачилик жиноятини фож этишда катта имкониятлар беради.

Товламачилик жиноятининг жиноий-ҳуқуқий тавсифи мазкур ижтимоий хавфли қилмишнинг ёлғиз ҳолда ёки гуруҳ таркибида содир этилишига хос хусусиятларни, айбдор шахсга нисбатан жиноят қонуни нормалари асосида жавобгарлик қўллаш (квалификация) масалаларини қамраб олади.

Таъкидлаш жоизки, давлатнинг жиноятчиликка қарши кураш сиёсатини амалга оширишда жиноят қонуни алоҳида аҳамият касб этади, чунки жиноят қонунчилиги жиноятчиликка қарши курашнинг ҳуқуқий асосларидан бири ҳисобланади. Давлат жиноят деб ҳисобланиши лозим деб топилган қилмишларга айнан ана шу қонунлар асосида жиноят тусини беради, унга тегишли жазо турини, миқдори ва муддатини белгилайди. Шунингдек, шахс содир этган ижтимоий хавфли қилмиши учун жиноят қонунида назарда тутилган жиноий жавобгарликка тортилиб, унга тегишли жазо тайинланади¹.

Қонунга кўра, *товламачилик деганда*, жабрланувчи ёки унинг яқин кишиларига зўрлик ишлатиш, мулкка шикаст етказиш ёки уни нобуд қилиш ёхуд жабрланувчи учун сир сақланиши лозим бўлган маълумотларни ошкор қилиш билан кўрқитиб ўзгандан мулкни ёки мулкий ҳуқуқни топширишни, мулкий манфаатлар беришни ёхуд мулкий йўсиндаги ҳаракатлар содир этишни талаб қилиш ёхуд жабрланувчини ўз мулки ёки мулкка бўлган ҳуқуқини беришга мажбур қиладиган шароитга солиб қўйиш тушунилади².

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 165-моддаси бўйича товламачилик жинояти юридик таҳлил қилинганида, жиноят таркибининг тўртта элементи ўрганилади. Товламачилик жинояти кўп объектли бўлиб, ушбу жиноятнинг *бевосита объекти* мулкий муносабатлар, *қўшимча объекти* эса, жабрланувчи ва унинг яқин кишиларини шаъни ва қадр-қиммати ҳамда уларнинг

¹ Жиноят ҳуқуқи. Махсус қисм: Дарслик / Р.Қабуллов, А.Отажонов ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2016. – Б. 10.

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. <https://lex.uz/docs/111453>

шахсий дахлсизлиги ва соғлиғини таъминловчи ижтимоий муносабатлар ҳисобланади.

Товламачилик жиноятининг *предмети* ўзига хос ҳисобланиб, қуйидагилардан иборатдир: 1) мулк; 2) мулкый ҳуқуқ; 3) мулкый манфаатлар; 4) мулкый йўсиндаги ҳаракатлар ҳисобланади.

Мазкур жиноятнинг *предмети* ҳисобланган мулк кўчмас мулк (дала ҳовли, уй ва ш. к.) ёки кўчар мулклар бўлиши мумкин.

Мулк деганда, борликда мавжуд бўлган моддий қимматликлар тушунилади, бироқ моддий қийматлик ҳисобланган мулклар жамиятучун хавф туғдирувчи ашёлар бўлмаслиги керак. Масалан, ўқотар қуроллар, портловчи моддалар, гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар ва бошқа шу кабилар.

Мулкый ҳуқуқ деганда, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини ёки уларгатасарруф қилиш ҳуқуқини берувчи (қарз тилхати, васиятнома, ишончнома ва бошқ.) ҳужжатлар тушунилади.

Мулкый манфаатлар деганда, товламачига мулкый манфаатлар берадиган юридик аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларни содир этиш тушунилади (масалан, шахсинг хизмат мажбуриятларини бажармаслик эвазига тижорат ташкилотига ишга қабул қилиш, васиятномани ўзгартириш, мавжуд қарзларидан воз кечиш, ташкилотнинг даромад улушига қўшиш ва бошқ.).

Мулкый йўсиндаги ҳаракатлар деганда, меҳнатни ҳеч қандай ҳақсиз, текинга бажариш (масалан, уйни текинга таъмирлаб бериш) ёки ишлаб бериш ҳаракатлари тушунилади.

Таҳлил этилаётган жиноятнинг *объектив томони* қуйидагиларда ифодаланади:

жабрланувчи ёки унинг яқин кишиларига зўрлик ишлатиш, мулкка шикаст етказиш ёки уни нобуд қилиш ёхуд жабрланувчи учун сир сақланиши лозим бўлган маълумотларни ошкор қилиш билан қўрқитиб ўзгандан мулкни ёки мулкый ҳуқуқни топширишни, мулкый манфаатлар беришни ёхуд мулкый йўсиндаги ҳаракатлар содир этишни талаб қилиш;

жабрланувчини ўз мулки ёки мулкка бўлган ҳуқуқини беришга мажбур қиладиган шароитга солиб қўйиш.

Товламачилик *объектив томонининг* биринчи кўринишдаги ҳолати икки алоҳида белгилар мавжудлигини назарда тутади.

Унинг биринчи белгиси, мулк, мулкый ҳуқуқ, мулкый манфаатлар ва мулкый йўсиндаги ҳаракатларни содир этишни талаб қилишда ифодаланади.

Талаб қилиш – бу буйруқ каби кўрсатмадир. Талаб турли кўринишларда намоён бўлиши мумкин, масалан оғзаки, ёзма, телефон алоқаси ёрдамида ва ҳ.к.

Талаб қилишнинг тузилиши талабни бажариш кўринишида акс этиши лозим. Шу боис товламачиликдаги талабни илтимосдан фарқлаш зарур.

Талаб қилишнинг илтимосдан фарқи, шахс илтимос қилишда шахс имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, масалан, ҳал қилиб беришни (илтимосни бажаришни) сўрайди, талаб қилишда эса мазкур қўйилган талабни сўзсиз бажаришни тақозо этади.

Товламачилик жинояти *объектив томонининг* иккинчи белгиси бу кўрқитишдир.

Кўрқитиш куйидаги уч шаклда намоён бўлади: 1) зўрлик ишлатиш билан кўрқитиш; 2) мулкка шикаст етказиш ёки нобуд қилиш билан кўрқитиш; 3) жабрланувчи учун сир сақланиши лозим бўлган маълумотларни ошкор қилиш билан кўрқитиш.

Зўрлик ишлатиш билан кўрқитиш қийнаш билан кўрқитиш, соғлиғига шикаст етказиш билан кўрқитиш, ўлдириш билан кўрқитиш ва шу каби таҳдидларда ифодаланиши мумкин.

Кўрқитишнинг барча хусусиятлари жабрланувчи ёки унинг яқин кишиларига қаратилиши керак.

Жабрланувчи учун яқин кишилар деганда, яқин қариндошлар (қариндош ёки куда томондан қариндош бўлган шахслар, яъни ота-она, ака-ука ва опа-сингиллар, эр-хотин, фарзанд, шу жумладан фарзандликка олинганлар, неваралар, шунингдек эр-хотиннинг ота- онаси, ака-ука ва опа-сингиллар) ҳамда ҳаётий жараёнларда ҳаёти ёки соғлиғи жабрланувчи учун муҳим бўлган шахслар (масалан, қайлиғи, яқин дўсти ва бошқ.) тушунилади.

Кўрқитишнинг хусусиятлари жиноятни квалификация қилишда аҳамият касб этмайди, балки жазо тайинлашда инобатга олинади.

Товламачиликдаги кўрқитиш товламачи қўйган талабларни бажармаслик ҳолатларида, зўрликни келажакда қўллаш билан содир этилган бўлиши керак.

Мулкка шикаст етказиш ёки нобуд қилиш билан кўрқитиш, жабрланувчи ёки унинг яқинлари мулкка моддий зарар етказиш учун таҳдид қилишни англатади (уйига ўт қўйиб юбориш, автомашинасига қасддан зарар етказиш билан кўрқитиш ва шу кабилар).

Жабрланувчи учун сир сақланиши лозим бўлган маълумотларни ошкор қилиш деганда, жабрланувчи ёки унинг яқинлари томонидан сир сақланиши лозим деб ҳисобланадиган (қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига жиддий зарар етказиши мумкин бўлган, уларни уялтирадиган) маълумотларни тарқатиш тушунилади. Бундай маълумотлар ёлғон уйдирмали ёки ҳақиқий маълумотлар бўлиши мумкин. Масалан, шахсни таносил ёки ОИВ касаллиги / ОИТС билан касалланганлигини ошкор қилиш ва ҳ. к.

Товламачи маълумотларни бир неча шахслар орасида (масалан, бирга ишлайдиган ходимлар ёки алоҳида шахсларга) тарқатиш билан қўрқитиши мумкин.

Товламачиликдаги қўрқитиш аниқ хусусиятга эга бўлиши билан бирга, унинг қўлланилиши жабрланувчи учун маълум бўлиши лозим.

Товламачилик жинояти ўзгачан мулкни ёки мулкнинг ҳуқуқни топширишни, мулкнинг манфаатлар беришни ёхуд мулкнинг йўсиндаги ҳаракатлар содир этишни талаб қилган вақтдан бошлаб *туғалланган* ҳисобланади.

Товламачилик жинояти *субъекти* 14 ёшга тўлган ҳар қандай шахс ҳисобланади.

Субъектив томондан товламачилик тўғри қасдда ифодаланади, яъни айбдор жабрланувчидан унга ҳеч қандай ҳуқуқи бўлмаган ўзганинг мулкни талаб қилаётганлигини англайди ва уни содир этишни хоҳлайди.

«Қарздордан қарзни талаб қилиш Жиноят кодексининг 165-моддаси билан тавсифланиши мумкин эмас, лекин айрим ҳолларда ўзбошимчалик (ЖК 229-м.) тариқасида баҳоланиши лозим». Агарда қилмишда қарздор ва қарз берувчи ўртасида фоизлар тўлаш бўйича олдиндан келишув бўлмаган бўлса, берилган қарз учун фоиз талаб қилиш товламачилик жинояти таркибини ташкил қилади³. «Қандай бўлмасин мулкнинг манфаатдор бўлиш мақсадида товарларни бозорга эркин кириб келишига ҳар қандай ўйинда тўсқинлик қилиш, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни бозордан сиқиб чиқариш, ўта юқори нархларни сунъий равишда сақлаб туриш тўғрисида талаб қўйиш ва товар эгасига, бозор маъмурияти ёки ўзга шахсларга нисбатан зўрлик ишлатиш, уларни зўрлик ишлатиш билан қўрқитиш, мулкни шикаст етказиш ёки мулкнинг интиқилиши билан боғлиқ бошқа ҳаракатлар товламачилик (рэкети) тариқасида Жиноят кодексининг 165-моддаси билан квалификация қилинмоғи лозим. Товламачилик мулкнинг манфаатдор бўлиш мақсадида талаб қўйишда ёхуд товламачи фойдасига мулкнинг характердаги ҳаракатларни содир этишда (товарни паст нархда ёхуд текинга беришда, товарни зўрлик ишлатиб олиб қўйишда ва ш.к.) ифодаланиши мумкин⁴.

С.С. Ниёзова ўзгалар мулкни иштирокчиликда талон-торож қилишнинг назарий-ҳуқуқий муаммоларини ҳал қилишда жиноят қонунчилиги нормаларининг таъсирчанлигини ошириш лозим деб ҳисоблайди⁵.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Иқтисодиёт соҳасидаги жиноий ишлар бўйича суд амалиётида юзага келган айрим масалалар тўғрисида»ги 1998 йил 17 апрель 11-сонли қарори.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Савдо соҳасидаги жиноятлар ва бошқа ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 1996 йил 15 март 9-сонли қарори.

⁵ Ниёзова С.С. Ўзгалар мулкни иштирокчиликда талон-торож қилганлик учун жиноий жавобгарлик муаммолари: Юрид. фан. номз. ... дис. автореф. — Т., 2006. — Б. 14.

Тезкор ходимлар товламачилик жиноятининг жиноий-ҳуқуқий тавсифи ҳақида аниқ маълумотга эга бўлишлари лозим, чунки бу уларнинг мавжуд ҳолатга ҳуқуқий жиҳатдан тўғри баҳо беришларига хизмат қилади.

Товламачилик жиноятининг криминологик тавсифи ушбу жиноятнинг сабаблари ва содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар ҳамда уни содир этган шахс ҳақидаги криминологик маълумотлар мажмуидир.

Криминологияда жиноий ҳодисани келтириб чиқарувчи “сабаб”, “шароит”, “жиноятчи”, “жиноятчининг шахси” каби муҳим илмий категориялар ўрганилади. “Жиноятчининг шахси” тушунчаси мазкур шахснинг ижтимоий белгиларини ўзига хос тарзда ифодалаб, унинг “ижтимоий қиёфаси”ни очиб беришга хизмат қилади⁶.

Товламачилик жиноятларига оид жиноят ишидаги айблов хулосалари таҳлил қилинганида мазкур жиноятларни содир этган шахсларга оид қуйидаги фактлар аниқланди: айбдор шахсларнинг жинси бўйича: ушбу жиноятларнинг асосий қисмини, яъни 92,2 фоизини эркаклар, қолган қисмини аёллар содир этган; ёши бўйича: товламачиларнинг 63 фоизини – ёшлар; қолган қисмини катта ёшдаги шахслар содир этган; ижтимоий ҳолати бўйича: уларнинг 47,4 фоизини – яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган илгари судланганлар (уларнинг 12,7 фоизи хавfli рецидивистлардир), 43 фоизини – илгари судланмаган вақтинча ишсизлар; 9,6 фоизини – спиртли ичимликлар, гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларни истеъмол қилишга одатланган шахслар ташкил этган⁷.

Эмпирик материалларни ўрганиш асосида хулоса чиқарадиган бўлсак, товламачилик жиноятини содир этган шахслар жиноий жазодан қочишга уринадилар ёки ҳаммага маълум бўлган жиноят содир этиш усулларидан воз кечиб, янги усулларини ўйлаб топишга ҳаракат қиладилар. Мисол учун, тадқиқот ишига алоқадор жиноят иши ўрганилганида ҳозирги кунда аксарият жиноятлар интернет тармоғидан фойдаланиб, содир этилгани маълум бўлди.

Юқоридагилар таҳлилидан келиб чиқиб, товламачилик жиноятининг жиноий-ҳуқуқий ва криминологик тавсифи юзасидан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

товламачилик жинояти бошқа турдош жиноятлардан фарқ қилиши;

жиноят қонунчилиги нормасининг таъсирчанлигини ошириш зарурлиги;

махсус чораларни қўллаш муҳимлиги;

жиноятларнинг сабаблари ва содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар, хусусан ишсизликни ҳисобга олиш кераклиги; айрим оилалар

⁶ Криминология: Дарслик / Проф. З.С.Зариповнинг умумий таҳрири остида. — Т., 2007. — Б. 84.

⁷ Ушбу статистик маълумотлар товламачилик жиноятларига оид айблов хулосаларини таҳлил қилиш асосида тайёрланди.

турмуш даражасининг пастлиги; ичкиликбозлик, гиёҳвандлик ва бошқа иллатларни ўрганиш зарурлиги ҳақида хулосага келиш мумкин.

Тезкор ходим товламачилик жиноятининг криминологик тавсифидан хабардор бўлиши бу турдаги жиноятлар қандай шароитда ва ҳолатда содир этилишини билишига имкон яратади. Товламачилик жиноятининг виктимологик тавсифи мазкур жиноятдан моддий, жисмоний ва маънавий зарар кўрган шахс, яъни жабрланувчи ҳақидаги билимлардан ташкил топади.

Товламачилик жиноятининг содир этилишида жабрланувчининг хулқ-атвори ҳам ўзига хос виктимологик аҳамиятга эга. Агар жиноят олдиндан режалаштирилган бўлса, жабрланувчи сифатида асосан моддий жиҳатдан ўзига тўқ, бой-бадавлат шахс танланади. Бунда жабрланувчининг ижтимоий мақоми, шуғулланадиган фаолият тури, пули, қимматбаҳо буюмлари мавжудлиги каби омиллар муҳим роль ўйнайди. Бундай омиллар жабрланувчининг шахси билан боғлиқ виктимликни оширади. Бундай жабрланувчиларнинг кўпчилигини савдосотик ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ташкил қилади⁸.

Одатда жиноятчилар товламачилик предметини уларга бериш вақти, усули ва жойини ўзлари тайинлайдилар. Товламачилик предмети қўлдан қўлга берилиши мумкин. Жиноят содир этиш жойи товламачиликнинг тури ва содир этилиш усулига боғлиқ.

Бундай жойларга жиноят қурбонининг яшаш ёки ишлаш жойи, кўча ёки дам олиш жойлари, дала ҳовлилар, машиналар, бўм-бўш жойлар, қурилиш майдонлари, ташландиқ бинолар, бошқа одам яшамайдиган бинолар ва кузатиш имкони бўлмаган бошқа жойлар киради. Айрим ҳолларда бу жойлар махсус тайёрланган ҳамда жиноят қурбонини сақлаш ва қийнаш учун жиҳозланган бўлади.

Товламачиликни содир этиш вақти, биринчи навбатда, тажовуз предметига, содир этилиш жойига ва криминал вазиятга боғлиқ бўлади. Ушбу жинойий фаолиятнинг вақт доираси 80% ҳолларда кундузги давр билан чекланади. Агар мулкни топшириш талаби яшаш жойида амалга оширилса, бу асосан кечқурунги соатларда бўлади. Иш жойидаги товламачилик талаблари эрталаб ёки тушдан кейинги вақтда амалга оширилади.

Ижтимоий мақомига кўра товламачиларни икки гуруҳга ажратиш мумкин. Булар, бир томондан, аниқ кўриниб турган жинойий элементлар, жинойий гуруҳлар аъзолари бўлса, бошқа томондан, ташқаридан қараганда қонунга итоаткор тижорат тузилмаларининг ходимлари, баъзан ҳатто ҳуқуқни муҳофаза қилиш

⁸ Виктимология: Дарслик / Қ.Р.Абдурасулова, А.Г.Закирова, Ф.М.Мухитдинов ва бошқ.; — Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2021. — Б. 204–206; Кузмин А.Н. Предупреждение оперативно-розыскными мерами корыстных преступлений, совершаемых в системе торговли промышленными товарами: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1984. — 19 с.

органлари ходимлари, айрим вақтларда банк ва фирмаларнинг юқори мартабали ходимларидир.

Товламачилик қурбонларини ҳам икки гуруҳга бўлса бўлади. Биринчи гуруҳга қонунга итоаткор, кўпинча тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар киради, аммо ўз хизмат вазифаларига кўра мулкни бошқариш, экспорт-импорт операциялари учун квоталарни тақсимлаш, ер майдонлари ажратиш, хоналарни ижарага бериш кабилар билан шуғулланувчи давлат хизматчилари ҳам кириши мумкин.

Иккинчи гуруҳга – фаолияти ғайриқонуний хусусиятга эга бўлган шахслар: порахўрлар, ноқонуний ва шубҳали битимлар иштирокчилари, пулларни нақдлаштириш ва ювишдаги воситачилар ҳамда бошқалар киради. Айрим ҳолларда товламачилик жиноий гуруҳлар ўртасидаги низоларни ҳал қилиш, жиноий фаолият таъсир доирасини қайта тақсимлаш воситасига айланади.

Товламачиликни содир этиш усуллари жуда хилма-хил, баъзан ниҳоятда нозик ва кўплаб ҳолатлар билан, жумладан товламачиларнинг «малакаси», жабрланувчининг шахси, жиноий тажовуз предмети, жиноят содир этиш вақтида юзага келаётган вазият билан боғлиқ бўлади. Улар турли асослар бўйича таснифланади. Айрим ҳолларда жиноятчиларнинг жабрланувчиларга таъсир кўрсатиш характери ана шундай асос қилиб олинади. Бунда таъсир кўрсатишнинг учта усули ажратилади.

Биринчиси – психологик хусусиятга эга бўлган таҳдидлар бўлиб, уларга куч ишлатиш билан кўрқитиш ҳамда бевосита жисмоний куч ишлатиш киради.

Таъсир кўрсатишнинг иккинчи усули – жабрланувчини шарманда қилувчи ёки унинг учун кўнгилсиз бўлган бошқа маълумотларни, яъни тижорат фаолияти ва технологик жараёнлар сирини; ноқонуний олинаётган даромадлар, солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатлари ҳақидаги маълумотларни; жинсий алоқалари ва шу кабиларни ошкор этиш билан кўрқитишдир.

Жиноятчиларга таъсир этишнинг учинчи усули – жабрланувчиларга тегишли бўлган ёки у фойдаланаётган мулкни йўқ қилиш ёки шикастлаш таҳдиди.

Умуман олганда, товламачиликка юқори даражадаги латентлик хос бўлиб, бу қуйидаги сабабларга кўра ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига мурожаат этишни истамаслик билан боғлиқдир:

а) ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари лозим даражадаги кўриқлаш ва ҳимояни таъминлай олишига ишонмаслик;

б) жабрланувчининг ўзи жиноий ҳаёт кечирди ва шу боис ўзи ҳам жавобгарликка тортилиши мумкинлигидан хавотирланиш.

Д.В.Гребелский тезкор ходимнинг шахсий ташаббускорлик билан

жабрланувчи ва гувоҳлардан ёрдам олиши, уларнинг ўз хоҳишига кўра, жиноятни фош этишда ёрдам бериши, албатта, самара бериши мумкинлигини таъкидлаган⁹. Товламачилик жиноятини фош этишнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашда, жабрланувчилар ва гувоҳларнинг жиноятларни фош этишдаги кўмаklarини қонуний ҳужжатлаштириш чораларини кўриш лозим.

Товламачилик жиноятининг *психологик тавсифи* деганда мазкур жиноятни содир этган шахснинг психологик ҳолатларига эътибор қаратиш лозимлигини англатади, яъни жиноят содир этган шахснинг руҳий ҳолати билан боғлиқ ўзига хос хусусиятига, шахснинг эмоционал психологик ҳолатларига эътибор қаратиш жуда муҳим. Товламачилик жиноятининг психологик жиҳати ўзида жиноятчи шахси ва унинг ўзига хос психологик хусусиятини намоён этади. Жиноятчи шахснинг ички дунёсини англаш учун унинг ҳаётда тутган ўрни, атроф-муҳитдаги воқелик, инсон, жамият, давлат, қонун, меҳнат кабиларга муносабатини билиш лозим. Буни эса унинг эҳтиёжлари, маънавий йўналишлари ва фаолияти мотивини ўрганмай туриб амалга ошириб бўлмайди. Яъни ҳар қандай жиноий фаолият кўп жиҳатдан жиноятчининг ўзига хос индивидуал-психологик хусусиятларига боғлиқ¹⁰.

⁹Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел: Учебник / Под ред. А. Г. Лекаря, Д. Гребельского. — М., 1972. — 118 с.

¹⁰ Душанов Р.Х. Жиноятчи шахс психологияси: Ўқув қўлланма. — Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2011. — Б. 14.